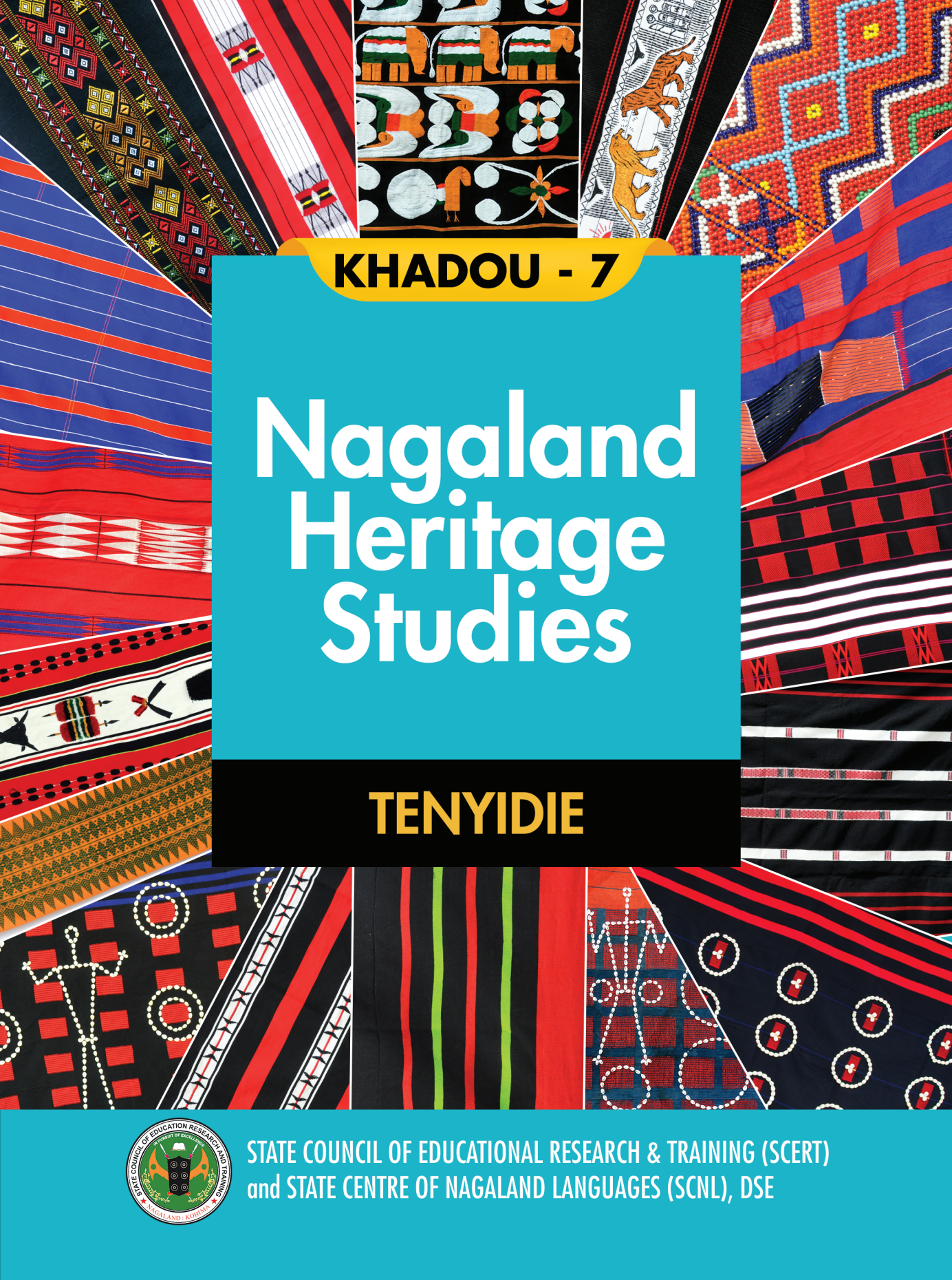

KHADOU - 7

Nagaland Heritage Studies

TENYIDIE

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

KHADOU - 7

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - KHADOU- 7

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

KENEI DIEYIE

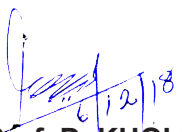
Nagamia teicie kekra leshümhasi sa mo di lhou kevor dze sü mechü si. Americamia dieliekevi liethoko teicie krie kerethepfü doki Nagamia kijü nu vor. Uko Britishmia kekua rüzhpfü di vor zo derei leshümhasi mu dieliekeviu se Nagamia kijü nu prushü. Uko mhatho keviko lielie di Nagamia rei mhasi kephhütsa thehie chü zo vor thie kelhou teiu tso. Rüna pete nu leshüki pesielie mu u nuonuo kemele khe bu u rakhenu lhou di leshümhasi sedeko silielie vorzhie.

Sirei teicie kekra kephrünuomia bu u krü dieu nunu leshümhasi phrü tuo moketa la u krü u pfutsanuoko zhovi mu mhasi kekra pejüwate. Thie teiu nu Nagaland sorkari-e leshükephrümia bu u krü kelhouzho keviko silie di se perhei lalie kevi mharhülie. Mhatho hau la State Council of Educational Research and Training (SCERT) bu puo zha chü kephrüdako kese keba la u nei pekrei bawe. Kephrüca 'Nagamia Zhoue Dzephrüko' (*Naga Heritage Studies*) icüu chielie di kephrüda khadou 1-8 ketso se *Alternative English* üdi se kevor-u valiwaketuo pepikelie ze kephrü kekrekrekicüko chiepie siekelhoumia dzevi medo kebako la Kepenuopfü thezie kekralie kelho chü bawe.

Tenyidie nu kephrüda hau meza kevo ki u nuonuo bu si kezhüthoko, Nagamia dzeüse, thekhuothenyiko mu diezho sedeko sa siketuo mengu di kephrüda hau keseshü. Kephrüca hako kemerüko leshü ro siekelhoumia bu u kelhoubo, kelhouzho bodeko mu u krü dieu si morosuo beicü thau sedelieketa ücü pele bawe.

Kephrüda kethu mhatho hau nu Ura Academy rei SCERT ze kere di mhachü vorzhie. Bahurei Tenyidie, mechü diekru-u nunu diekhu mu dierozuko kemie phrewate.

Tenyidie nunu mhasi puoma kenyi hamhiekö se u kelhoumhasi bodeko chülie di mia ketsekezieu chü phrelie üthienyü.

(Prof. D. KUOLIE)
Secretary General,
Ura Academy

NGULIEKETUOKO

<i>Kephrü</i>	<i>Puolha</i>
1. Kekhriesi	1
2. Lhitho Dze	3
3. Moupe Dze	9
4. Guorünuo, Noukuo mu Khuo Rüdiketa Dze (Aomia dzeyie)	14
5. Nagaland nu Leshümhasi Dze	19
6. N Ba nunu N Nei Kedalie	25
7. Shilloi Zieu	27
8. Rüna Krütau Kedakecü	32
9. Kedietho Kelhou	38
10. Nagamia Zasiko mu Puocako	42

Kekhriesi

KEPHRÜU NU KEMERÜ:

1. Geizo-u rükhre, pfhephra kekhokekeko phrù sikelié.
2. Dieca kereko silie mu se diecha chü sikelié.
3. Geizo cabo-u silie di le pesou sakelié.
4. Geizo-u nu ketsokeshüko kela sikelié.
5. U nei di u thuo u die nunu geizoko phrù nyükelié.

Kepenuopfü diekhe ki chü di,
 Themia kruo sie kijü ketshu chü,
 Mhasi sou vo rükrie nyü kekíe,
 Khrüthemvü ze kemewi di lhou;
 Zo ba derei Vitho sa mo ro,
 Kijü nu we noune jüü ru,
 Thie kelhoumia u nou kru kerhe,
 Ketho-u pie u mvü dzelié di,
 Lhou la kesa ketoucau se,
 Kekhriesi vü huoniehüo khoya-
 Kelie geinu thenou luo ketso,
 Zorütuo mu khre ketsü dinu,
 Khepu sou nu ngukemezhie se,
 Vitho-kedi kekhríe khakeshü,
 Tei kijünie CHÜKESHÜU bu,
 Nko geinu thetshe pfülie khe.

- M. Meguo-o

DIECA:

1. Kekhriesi : kekhr̥ie pie nhasibo puo m̥hie di puosi nyicü; dievi zatho puo.
 2. Diekhe : Kepenuopfü pukeshü dieu tseikelie.
 3. Khrüthemvü : teigei nguyakezhako.
 4. Kemewi : huohuo dze si; kekhr̥uohi.
 5. Vitho : terhü pejü di kezevi di lhoukecü.
 6. Noun̥e : m̥ha pete nu u nei keba; thenou kemezhiēcü tuo kemo
 7. Ketouca : thetou nunu m̥ha pecapepikecü.
 8. Khoya : khr̥uohi; vaphi.
 9. Thetshe : m̥ha kevi ngu u nei di tshecü.
-

DOJÜKECÜ:

A. Miali mu kepekro di geizo-u rükhre, pfhephra kekhokekeko medzi tou di phr̥ü petoshülie.

B. Ketsokecüko kelashülie:

1. Kikemhie di Kepenuopfü diekhe ki chülie ga?
2. Kijü nu Vitho sa mo liro themiae kikemhietatuo ga?
3. Supuo bu nko geinu thetshepfülie nu üdi ükezo-ue pushü ga?
4. Khepukelie sou nu kedipuo chü morosuo ga?
5. Geizo-u nunu kedipuo silie ga?

C. Dieca kesako se diecha chüshülie:

1. Vitho 2. Khoya 3. Luó 4. Noun̥e 5. Thetshe

D. Thechü kemethuoko nu thushülie:

1. Themia _____ sie kijü _____ chü.
2. Khrüthemvü ze _____ di lhou.
3. Lhou la kesa _____ se.
4. Khepu sou nu _____ se.
5. Zorütuo mu _____ ketsü dinu.

E. Mia sese balie di m̥ha ca hanie kepushülie:

1. Teisonhie no mia khrieshülie kevi ca se (3) kepushülie.
2. Huonieh̥uo khriekelie geinu u kelhou nu m̥ha kikecü kro puo kemevi ngulie vi ga? Kepukelieko se khadou nu kezashülie.

Lhitho Dze

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Thedzeu ca si di phrũ vokelie.
2. Si kenyũ cako thedzeu nunu pfhũ sikelie.
3. Thedzeu u kepethamia mu u kromia ze kecapukelie.
4. Thedzeu geinu thunukeshũko thu toukelie.
5. Diesa silie di se u kele nunu diecha thukelie.
6. Mia ze kedzieduo, kere mu kekhuohi di mha kesa sikelie.
7. U Nagamia thiedzũ mu tsiedo kelhouzho dze mu mhathomhachũ dze si kekrekkelie.
8. Dielou puotouko se di u kele nunu thedzeko thu pevikelie.

Ketsapfũ nhicuko ze miphu houpfũ di shũko riepíe puo tsunuoko tsũ ba. Sũu chũ chakhrie puo nhicu ki puo rũna kecũyo nu kelhoudzeko rũkra mu tsie puo kelhou rũdiketako rũkra ba. Puo tsie gas miphu, refrigerator, bagei, mikemela, tivi, mobailfon hako se keba ngucũ sie puo krũnuo ungo setuo icũ le ba.

Sikeba nu puo tsunuo nhicuthoyo puo ũse puo nhicu ki shũko rie cũ seya me, icũ puo ketsota. Puoe u ũcũ u nuoyo die kelashũ ru *popcorn* mu *ice-creamko* rei cũya me icũ ketso lata. Puoe uko teiki mha sũko baya mo ũdi pushũ. Puoe shũko rielie di sei

pie shũko ca rushũ uko tsũshũ. Siru nhicuko uko ngo di kirapuo nu puo sũu chũ silie shi ketsota. Puoe uko ki puo puo sũkemhie chũpie puo tsũya ũshũ. Puo puo puo mhatho nunu

kevor ki kedipuo se vor puo tsüya shicü nhicuko ketsoketa la ketsapfü puo dze pu sedevü.

A puo vo rüna kekreira nu thelhi chü di vor ro nhasi, ke, mepfhidzü, hakemhiekö se vorya ishü. Siru kekreiyo puoe, “Puo kedipuo zeya, a tsa,” idi ketsota. Nhicu kekreiyo puoe sie, “Puo rüve kirapuo voya ga?” idi ketsota. Süla ketsapfü sie, “Puo rüve kuo phiya kekreilamonyü puo zhie mu rüngounyüko toupfü vo rüna kekreira zeya. Mia kedipuo se puo vie ma shuya shi si ba mo? Lhako, thevü, thegitso morei huokipuo shu kra morosuoketa sie mithu puo rei pie shushüya,” ishü.

Süteiki mha kekrekreicü kekra se keliya mu nieko sicü sie nieko ngotatuo. Priesa ba kemo la lhako, metsie, mesechü, theginya kesuoko, noulakou/vathoucü hako se keliya. Vathoucü puo se mithu morei wipfhütuo puo rei lilieya, süla vathoucü mhama kere se puo.

Menyphoto ze nu Britishmia kevor ze kapie mu rakaleshü vor. Dukakiko

baya mo. Uthuo u la se morokesuopete chülieya. Kikru pete u thuo u kecüca mu ganyako leilie, kiriko perilie, u pfheneiko dolieya. Derei metsie, rücü, vathou, theginya se rütsonyie mu zhie, kejü chüya kez hako uko thuo chülieya mo. Süla hakemhiekö lhako, thevü, zoprie kemhiekö se liya.

Rünamia rüve petse se vo di metsie pfüya, süla metsie-e puoma re seya. Metsie-e puokro chü mu kechacha di ngulieya ücü puoe pu baya. Konyakmiea mecie se. Süla keziedzü thielie di lhopie metsiekro chülie di pfü tsu Assam nu zeya. Siro Nagamia seyie kekreiko tsu süko khrülieya. Uko priesa ba kemo la zotsha, zoprie, husi (tamul) mu puonyü, mithu mu thevü se tsu Assam nunu mha liya.

Hiekö zanuou kijü thezha nu tsu di theginya mu mesechü khrüya. Süko se vor phe nu rükreiu tsüshü mu süko se zhie, kejü, rüngou chüya mu mesechü se rütsonyieko chüya. Tsiemelie lhithomia cü mu vathouko toupfü ze di phenu vorya. Sükemhie di we rüve chazou pa mo zorei chazou vienya ngulieya zo.

Süla mha hakoyo siekou, mha kekreiko u thuo u la se morokesuoko chü

phrelieya. Phe nu lithomia, keprürhei kechümia, rükreimia, rheithomia, cü kechümia mu mha zie kekrekreicü se mha thiyakezhamia ba phreya. Mhatho hako donu pfhekedo, litho, mhathikecü hako pete thenumia thuo chüya. Thepfumia hako chü kenyüya.

Kelo thikecü kepanuo mu chü re secü mhatho puo. Terhuotemi dze kekra rei puo khepfü baya. Mhathikecü lieyie pfhü tseikelie sie nu mo ro u lieyie suotaya üdi puya. Thenumia meziepfü kebamia mha thikecü dzü bieya mo mu kemeriedzü ro ketsatopfüko rübei bu bieya. Kemerie sü thezie rhicü la süu biecumia sesuo preiya süla ketsatomia u kelhou lhou tseilieketamia thuo süu bieya. Puo panuo hako la rüna huo kelo kemerie chü mo di chazou nu khrüpie seyacü zo. Süla lora ha ngu keretho mu puoma kerethoya. U Nagamia mha thicü zielo ro seizhü, seinyü, nyiepu mu nhamieko pie migatedzü mu tadzü sa se chüya. Puozie kekrekreikecükö nya kekrei phreya. Puozieu bu puotou parlieketuo la va kekra puo dzüu nunu kelo-u petselie di phie pesoya. Süsie nu thenumia kelo-u se pfhe, chiecha, menei kemhieko doya.

Thenumia litho chüya. Ukoe litho

chükecü kevekecü tsieu se mo di chüya. Süla rüga (lino) kebolie di u dzie se puorhiu rhilie di chülieya. Sidi mi nunu rie kemeteilieya.

Thepfumia rei u mhatho kreiya. Zoprie, mekho, merhamerü doya, ki chü, thebathezhü chü, zhie, kejü, rüngou mu sei se kecielikhi chüya. Sümho nu rünaufpfeüla saya. U mhatho hako kekrei phre ba rei mia pete kere di lie cieya. Lietho tei vortacü sie melielie kevi pete tsu lie nu mhachütaya. Hieko kelhou mu thie nieko kelhou kemejüshü ro kethekre me be? Mhatho la kelhouzha rhie kreicü ba mo. Nhicumia pete lie nu u krü khruohiya mu miapuorei tsiedo mhie di rüleiketa baya mo. U kelhou chathau ro – no mhacütuo ro mhachü morosuo, miapuorei kekreamia rükhrudzü cüya mo. Dzü, seidei, kijü hako pete methuo ngulie, teikhrie rei mesa. No n zhatsatie chüshü ro tsei zo.

DIECA:

1. Kapie : rakachü priesa
 2. Menyhoto : menuokecü, puoteiu sieketa
 3. Zoprie : keprü se do di se telha phieyakezhapfü
 4. Keziedzü : dzüluo metsie bayakezha, khrekecü puo
 5. Zotsha : se kelo chülie di pie pfhe dolieyakezha nhapoupfü
-

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokecükö kelashülie:

1. Ketsapfü supuo ze kerüchü ba ga? Uko ki kedipuo dze pu ba ga?
2. Puo tsunuoko kecüca cü kebako ketsapfü rei puo nhicu ki cüya me? Kedipuo kekreira ga?
3. Thiedzü Nagaland nu priesa sou nu kedipuo se thelhi chüya ga?
4. Mhanya kicü kro puo rüna nu ngulie mo di chazou nu sevor morosuoya ga?
5. Thiedzü Nagaland nu supuo metsie chüya? Kirapuo nu uko tsie zeya ga?
6. Nagamia rünako kedipuo mhie di kishükinyi nu puo thuo puo pele di baya shi thushülie.
7. Thiedzü Nagamiako kelhou chathau kiu medzi di lhouya ga?
8. Thiedzü mhattho rhie kekreipie thenumia mu thepfumia ketsüko kicü kro puo ga?

B. Diecha khakeshüko U/Mo nunu kelashülie:

- a. Britishmia kevor sie nu kapie mu rakaleshü vor. _____
- b. Lieyie mhodzü kelo thihecü chüya. _____
- c. Ketsapfü shüko riehecü metsei puo nhicu dze rükralieya. _____
- d. Nhicumia pete lie nu u krü khruohiya. _____
- e. Ketsapfü-nuo puo-ue tsiemelie rüverüvü chüya. _____
- f. Rüümia rübei bu kemeriedzü bieya. _____
- g. Nagamia thepfumia bu mhattho pete chülie kevi chüya. _____
- h. Thiedzü teiu nu, Nagamiae u thuo u la se morokesuoko pete chülieya. _____

C. Dieca puo nunu hako ca thushülie.

1. Pfhenei morei kelozie kenhekewa _____
2. Rünyo se riekeli kecüca khapie keba bou, dzü khapie baketuo vie _____
3. Thegi se mhanya chüyakezha themiau _____
4. Thegi morei leshü puoma nyi di se mha khrülie keviu _____
5. Thechü puo nunu kekrei puo nu kevo _____

6. Puozie thezie mhiecüu _____

D. Puotou-u kedashülie:

Thiedzü kereiki

1. Nagamia terhuotemi dze puo khepfü baya

- a. Thelhitheü
- b. Khunuo keperi
- c. Kelo thihecü

2. Noulakou/vathoucü puoma re seya.

Süu se hau khrülieya

- a. Cü puo
- b. Gali puo
- c. Mithu puo

3. Seizhü, puonyü, puopou, puomie se hau chüya

- a. Ki
- b. Puozie
- c. Mhabou

4. Ki chü, rüna pfhe, zoprie mu merha docü hako bu chüya

- a. Thepfumia
- b. Thenumia
- c. Mia pete

5. Nagaland nu miapuorei kekreamia rükhudzü cüya mo

- a. Tsiedo
- b. Thiedzü kereiki
- c. Ketsapfü nuo puo teiki rübei

E. Dieca kesa sikelieko pie diecha chüshülie:

Kapie

Menyoto

Zoprie

Keziedzü

Zotsha

F. Mia kenie morei krotse puo nu mia sese keze balie di hako dze kepushülie:

- a. Thiedzü mu tsiedo Nagamia kelhou dze kemejüshülie. Kekreicü ca 5 thushülie.
 - 1.
 - 2.
 - 3.
 - 4.
 - 5.
- b. Le di kepushülie:

Ketsapfünuoko teiki mhathomhachü Nagaland nu ba kemo tsiedo kedipuo puo bata ga?
- c. Thiedzü Nagamia kelhouzho, süüsü u tsanuoko teiu nu, kelhouzho kevi kikemhiekcü kro puo silie di se morei medzilie vi ga? (U krünuo mhathomhachü kelhouzho-u le kedzieduo di kepushülie)

Moupe Dze (Amur Falcon)

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Puocau si di kephrüu phrükelié.
2. Kephrüu nu si morokesuoko pfhü sikelié.
3. Kepethamia mu u zemia ze di kephrüu kepu sikelié.
4. Kephrüu medzi di dojükecü khakeshüko thu puotoukelié.
5. Dieca kesa sikeliéko pie diecha chü sikelié.
6. U zemia ze u keleko kezakecüko nu u hüpíe u bu u kele keviko keza sikelié mu sünu huoniehüo geinu mhasikelié do chü kehiekelié.
7. U khie u mhou nhachünharako keví silie mu süko rüguorükhiekelié.
8. U teibou nu nhachünharako kerüguo mhathoko silie mu süko chü kehiekelié.

Moupe Nagaland nu vorkelié geinu Nagaland nu rüna kecü yopuo, Pangti, meyiése sielié. Rüna hau Wokhasehou nu Doyang rüdiu kepenuo ki baya mu teicie kepra Moupe thekriethenyie-e rüna hanu vorya. Pera hapfü teicie kepra Siberia nunu yose Africa nu tsuya mu puotei huoyo la vor Pangti rüna nunu rüleikecü chüya Tsie teiu

nu, Moupeko Pangti rüna nu rübei mo di Changtongya, Longleng mu Peren sehou nu rei vor rüleiya kecü ngulie. Pera hau Siberia nunu kolieya mu sidi thekriethenyie-e Nagaland nu thechü lukihaki vorkecü chüya. Kijü pete donu rei pera hau Pangti rüna nu vor kekratho chüya.

Moupe *scientific* zau liro *Falco Amurensis* isiya mu khunuo tecüyakezha, mouvi mhiecü, pera kecü yopuo. Africa pekhrotsa nu teisei teiu pevoketuo la pera hakoe krodi chü di yose India mu Arabian Dzükezha pfütthe voya. Moupe ha pera kecü yopuo zo, puo mesi *gram* 200 zieya mo. Derei pera kekrei pete ki rei yo petsetholieyakezha ra puo. Uko rüve chau mejüshütuo üro teicie puo nu kilometer 22,000 kezie pruo tuoya. Pera hau gei mha kethekhürü secü puo liro ukoe dzükezha mho rei yo pecha se volieya mu theva rei pruo tuolieya.

Teicie kepra, Thenyieu khrü, Moupekoe Africa nu tsuketuo la Arabian dzükezhau pfütthekecü mhodzü Pangti rüna, Changtongya, Longleng mu Peren sehou cie vorya. Süteiu nu Pangti rüna nunu rüleilie

di uko kekuo chü penyi lalieya. Therieki we Pangti themiakoe ketsa nu khunuoko pese mu rüguokecü doko si mo süla pera hako tese vor zepie u kinyi kesekecü rei chü. Rünamiako pera hako te morei ma rüü seya kekreamonyü ukoe rüvü se tsiu seibo kerünuoko geinu rüseyacü la. Süla teicie kepra Pangti rüna nunu pera hapfü kekra jütaya.

Derei rünamiako pethapie uko bu perako rüguo peselie morokesuo silie tsemetha mhako rüdi volie. Wokha mu sehou kekreako nu rei Moupeko peselie morokesuo rüsie kekra chüshü. Süko donu kro puo liro - Ihenu mhasi se kepethakecü, Amur Falcon Eco Club pesiekeli, mu pede se di perau dze phrükecü sedelie, sidi Village Council-ko rei rüchüpie uko bu perau tekecü khawa. Sümho nu mia kro puo bu u zha chü di pede mu pecü se di perau pecüko kha volie.

Pangti rünamiakoe Moupe ketemia chü vor di rüdise kerüguomia chülie. Teicie 2013 cie nu, Pangti rüna perako la rüleichü kevi mu khrukhrecü thechü puo chülie sidi kijü pete donu rüna hau “Moupe Badiu” ikecü thezau kralie. Moupe-u *Indian Wild Life Protection Act, 1972* khro nu puo rüguose baya.

Mhanu no thie Pangti rüna nu vo liro, sünu themiakoe perau vor uko kijü nu kebachie menuo se di rüguose keba ngulietuo. Puotei huoyo donunu ukoe pera kerüguo mhathoko chü khrielie mu pera yopuorei uko dzie nunu pejüwaya kemo nu bate.

Puotoukecü chatha mu kepfhesikelie

geinu themia kele rüdi kevitsa valieya ücü Pangti dzeu nunu thashü. Pangti rüna thie rüvemias la thusechü kemeyietho puo chü ba mu kijü pete nunu pera pfhe, rüguoyakezhamiakoe Moupe thekriethenyie-e vor keba mehoketuo la u kijü nu vorya.

DIECA:

1. Badi : theba thezhü kezha, metsuo bau.
2. Pecü : menuo di lhoukecü.
3. Pede : khawa mo di puo sie puopuo di chü vokelie.
4. Rüguo : pekruse baketuo la meho mu yakecü.

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Pangti rüna kedipuo la meyie ga?
2. Pangti rüna kirapuo ba ga?
3. Moupe pera kimhiecü puo ga? Kedipuo la pera hau pera kekreiko ki krei ga?
4. Moupeko Pangti Rüna nu zokemo thechü kirapuo vo rülei saya ga?
4. Kedipuo la Moupe Pangti rüna nu vorya ga?
6. Kedipuo la Moupe kekra Pangti rüna nunu jütaya ga?
7. Moupe rüguo mu pekruse balieketuo la mha kimhiecü chü ga?
8. Pangti rüna dzeu nunu we kedipuo silie ga?

B. Diecha khakeshüko ketho mo mo shiü thushülie:

1. Moupe-e khunuo tecüyakezha pera kezha puo.
2. Thenyieu khrü Moupekoe Pangti rüna nu rüleilieketuo la vorya.
3. Moupe tsu Siberia nunu uko rüve thelau chüya.
4. Pangti rünamiakoe thiedzü nu Moupe rüguo tuoyakecümia.
5. Thie teiu nu Pangti nu rünamiakoe perako menuo se di rüguose baya.
6. Kijü pete donu rei pera hau Pangti rüna nu vor kekratho chüya.
7. Moupe dzüko pekolieketuo la Amur Falcon Eco Club pesielie.
8. Moupe te re seya kekreamonyü ukoe seibo kerükrieko geinu rüseyacü la.

C. Kephrüu nu diecha kimhiecü kro puoe mha hako thashü ba ga?

1. Moupe-e cü derei kuo sekecü ra puo.

2. Chüwhuomia bu Moupe kekra pewaya.

3. Pangti nu rünamiakoe miapuorei bu perako pewa kelho la menuo se di meho.

4. Moupe-e teisei teiki tei lekecü thechüko nu lhou nyüya.

5. Moupe-e dzükezha mho pruo voya.

6. Moupe-e rüü se di te mu malieya.

7. Moupeko rüguolie morokesuo mhasi se Pangti rünamiako petha mu chathashü.

D. Thechü kemethuoko nu thushülie.

1. Moupe scientific zau liro _____
2. Kijü pete donu, Pangli rüna üse _____
3. Moupeko-e _____ chü di yotuoya.
4. Therieki, Pangli themiakoe u _____ keseketuo la Moupeko tese vor zeya
5. Moupeko seibo _____ geinu rüseya
6. Pangli rünamiakoe Moupe ketemia chü vor di rüdise Moupe _____ chülie.
7. Moupe ha pera kekreiko ki rei yo _____ ra puo.
8. Teicie _____ cie nu, Pangli rüna Moupeko la rüleichü kevi mu khrukhrecü thechü puo chülie.

E. Bouhou nu dieca khakeshüko se diechako chü tsishülie:

Yotuoya	Rüguo	Rhorhü	Mechü	Kethekhrü
---------	-------	--------	-------	-----------

1. Puotei suo baketa la thenamiako-e mechüu bu _____ balie nu pesishü.
2. _____ nuke tsu kecha chü.
3. Seiboko _____ morosuo mo üliro ketsako jütatuo.
4. Pera huo tei kele pfhü di _____
5. Bagei puo ta vozhö di pruote shie, _____ le.

F. Die pu dojükecü. Mia se se di keze balie di ketsokeshüko kepushülie. Nie mhale mu dorhüko pu nie khadoumia ze kezashülie.

1. N kele ki, kedipuo la nhachünharako rüguokecü ha meyie ga?
2. Nie khadou nu, mha kikecü kro puo nunu nhachüko pe mu makecü khalie vi shi-e kepushülie.

G. N kromia ze balie di u khie u mhou kimhie di nhachünharako pekruse balie morosuo shikecü kepushülie. Sidi süko thupie n khadou nu n zemiako ze kezashülie.

Guorünuo, Noukuo mu Khuo Rüdiketa Dze

Aomia Dzeyie

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Thedzeu puoca si tou di pede phrükelié.
2. Thedzeu keriekenuo medzikelié.
3. Thedzeu nu kepetha dieu u thuo u kele nunu se u zemia mu kepethamia ze kepukelié.
4. Thedzeu nu dieca, dierozu, diecha mu si morokesuoko pfhükelié.
5. Kepu mu kethukeru nunu thedzeu gei u kele se parkelié.
6. Thu pedekelié.
7. Dieca kesako se diecha chü toukelié.
8. U thuo u kele nunu thedze pukelié.
9. Khenumia dzeyie phrü nyükelié.
10. Thedzeu se di krotho rüsie chükelié.

Thiedzü thedze pucü dzü nu khunuo kro puo khrietho se üsi sükosü seguo, guorünuo, noukuo mu khuo. Hakoha kekhashüya mo mu mha pete keze di chüya. Nagamia mechü zho tuoi ukoe mha kelei tei vor tse keze tsu mia puo lie nu mhachüchüya. Sidi ukoe ketherü di mia puopuo lie nu mhachüwawaya.

Khriethokoe seguou lie nu mhachüketuo teita. Ukoé chü la tuota. Puoe niepucü la kecüca seiyakezha kemhie thepfhe chü di tsia du sedevü. Siro thehe teita tse Seguo-ue kecüca cha pelhepie puo seguo-ue vo uko nouva chaketuo phreiko peso pevishü nyüta. Derei

puoe themuo pie gachau valieketuo ba moketa la puo nou suo ba. Puoe kikemhie di themuo sa mo di mhacha pelhepie puo phreiko tsülietie shicü le di bata. Siba di puoe mha puo lelieta. Puoe puo mou puo rupie gachau nu shülieketuo lelie. Puoe süu chülieta tse gachau bie pelhe selieta.

Süsie puoe nouva keselieketa la sosie di puo phreiko kieshü. Puo phreikoe kecücako mekha bobolie di gachau cü vi se üdi pu phre mu kedipuo pie va shi si nyü üdi ketsota. Seguou-ue puo mou rupie gachau vashü kekreamonyü themuo pie gachau valieketuo ba moketa la üshü. Diephra hau puo phreiko vangowata derei ukoe hie puo nu mhapuorei mo lalie di keyu chü di sie puoe lhezchücü la puo bu mhacha lapie uko tsünü di puta.

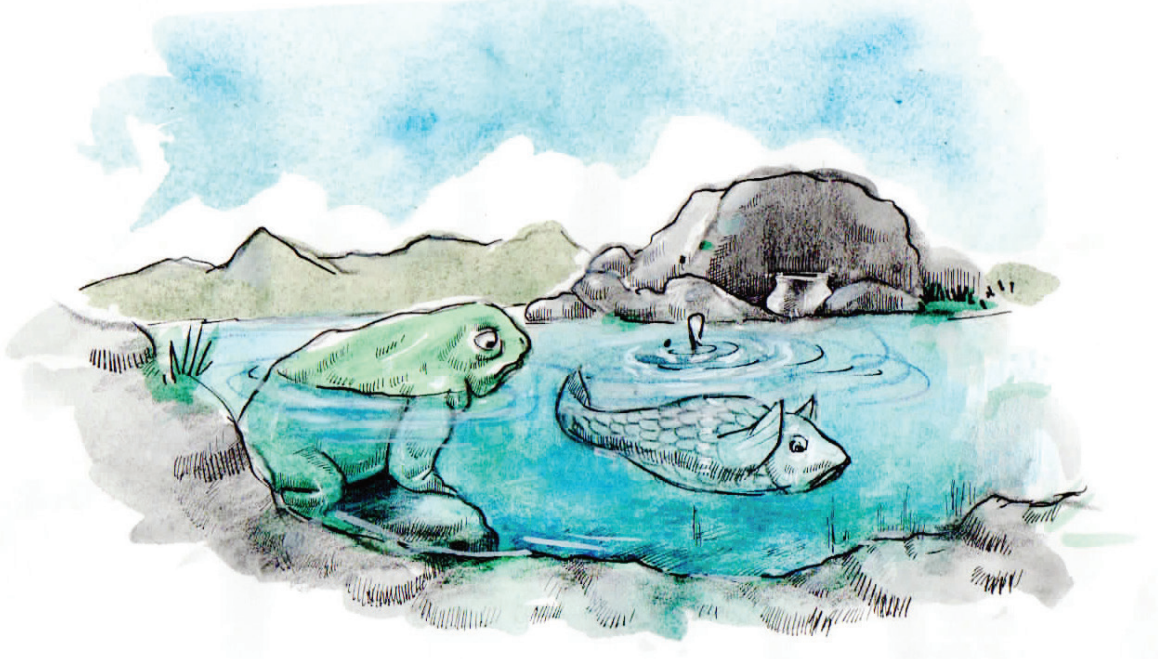
Puotei-e tazhü zo mu süki ze uko rei seguou lie nu mhachüzhü zo. Teisonhie seguou-ue puo phi puo rupie puo phreiko nouva chü ba zo. Rülili di puotei puo vor tsolie mu sünhie seguou-ue puo mou rupie chalieketuo ba sa mota, puo mo rübei keba zota. Derei seguou-ue mhacha pelhepie puo phrei puo kekriethoko tsüketuo le tou ba zo. Süla thelanu puoe puo thuo

puo chalietauo üdi prou galiu nu leta. Seguou ba moketa sü sünhie hieketuo la miapuorei seguou phrei mia seko kie mota. Derei uko merüta süla vo uko nouva pfhü cüta. Sünhie uko nouvau cü vithorta. Seguou phreikoe seguou ba kemo si ba zo derei ukoe seguou üse cavü vota üdi le bata.

Derei ge kemonu khuo-ue puo khou mehoshü di ruorü parta. Kekreamonyü seguou mo puo phiüdzie jü di cha kemerieyhara pesiazeipie puo khou nu zhütacü la. Süla thelanu seguou-ue puo thuo puo chapie puo phreiko vachükewa puo phreikoe silieta zo.

Seguou-ue puo keha thela ketso kecüca bu cü vilieketuo chüshü. Hauha tse ki puo phreiko keyhukecü puo chüta. Derei ukoe seguou dze kepu pekra miemie mu seguou üse kerhanya üdi leta. Guorünuoe seguou üse mhale pesouthor üta. Noukuoe sie seguou üse mephrümerhü mo üdi nyü seta. Süsie uko pete uko va kegulie di nyü uko kethelie lho bata. Uko zeue puo thuo puo phou khashükewaue uko la mhapuorei mota.

Ukoe uko mhatho rükra mota, seguou rei rükra mota mu nyü ba zota. Sidi ukoe nyü keba ki guorünuou mo

gei krei se vorta. Puoe pekhrotsa mehoshü ru puo vadi rümie kho puo mepfhü touta. Puo zie zisuo se partacü ngushü di puo zenie rei unie kenyü kethelie. Guorünuo vadi rümiekhon mu puo mhi rülarü parta. Puo ngu kezisuo seta. Sütei tou ki noukuo gu pesie vota. Puoe ruo di puo phi kele sie ru prou pesie lata.

Khuoue puo zenie rhi rüdiketa ngupie puo va pethopfü thata. Puo melou toutouta mu puoe kedipuo ze kese

tie shi lepie michie thata. Sitse telhe kemonu puo voe zha miemie parta süu zhapie puo bouka deta di puo vo jütota. Tsie we khrietho seko ngupie kemberie chü phreta. Uko mie pesekecü la siazha ngulie ücü silieta. Uko thuo uko meholie kenjüta. Süla uko uko kevielietuo üdi prou dzükhon uko kepenuotho nu leta derei uko rhi rüdi zisuoketau uko gei tuota. Süla thie ketso rei uko ngupie sükemhie tuota, süsü guorünuoe puo vadi toro mu puo mhi rülarüü, noukuoe prou pesie mu khuoe puo vo jüta.

DIECA:

1. Phreiko : lievü ; mie lie vüketuoko
2. Kerhanya : nya baketa; mecie mo
3. Vango : mha puo sipie ungo zokecü
4. Mephrümerhü : phrüikecü
5. Toro : bourüpfü

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Khrietho diako suomia ga? Nie die nu kimhie di kieya ga?
2. Mha kelei teiki khrietho diako kikemhie di mhachüya ga?
3. Thedze hau nunu nie tsazho nu Nagamia kikemhie di liecieya shi silie ga?
4. Kedipuo la seguo-ue puo mou khapie gachau nu shü ga?
5. Seguou zhorüliko thushülie.
6. Thedzeu nu kepetha dieu thushülie.

B. Khunuo hako rhi nie tsiedo nguyakecü rhi nunu thushülie.

1. Khuo
2. Seguo
3. Noukuo
4. Guorünuo

C. Diechako rhie kemezeshülie:

1. Niepumia-e	puo mou puo rupie gacha nu shü.
2. Seguo-ue	kecüca kesepie u phreimia tsüya.
3. Khuo-u	kecücako mekha bobolie di gachau cü vi se üdi pushü.
4. Khrietho seko-e	Seguo-u üse mha le pesouthor üta.
5. Guorünuo-ue	Seguo-u mo, puo phiüdzie jü di puo khou nunu ngulie.

D. Dieca puotou-u pie thechü kemethuoko nu thushülie.

Meya, rüla par, rüdi, phiüdzie, thetshe

1. Therieu ki krei parketa _____
2. Mha huo bvü parketa _____
3. Zha parketa _____
4. Udzie mu uphi puo za kekrei puo nunu kepu _____
5. Mha huo tshekeshü _____

E. Diecha puotou kebau nu zasi hau (✓) khashülie mu zasi hau (X) pie diecha puotou kemo-u nu khashülie.

1. Khrietho diakoe khuo, seguo, nula mu guorünuo.
2. Khrietho diakoe ketherü di mia puo lie nu mhachüwawaya.
3. Nagamia mechü zho-u nu niepuu bu rülei ba mu puo phreiko bu mhachaya.
4. Seguo-ue noukuo phi chaketuo la rulie.

5. Guorünuoe seguou üse kerhanya mu mephrümerhü mo üta.
6. Guorünuo, noukuo mu khuou ukoe uko zeu puo thuo puo phou khakeshü krenyüketa la siazha ngulie.

F. Diechako phrú menuo seshülie. Khrietho kevi-e kedipuo shi-e leshülie. Khrietho kevimia puoe chüshüyakezhako puozie kepejo pie kenheshülie mu khrietho kesuomia puo mhathoko puozie kemerie pie kenheshülie.

Puo thuo puo dzevi la mha leya	N kevi dze pushüya	Morokesuo teiki n khuohishüya
No die pukeba teiki n pfhe rünyü baya	N ketso mo di n vieko chülieya	N ketso mo di n vieko chülieya
N siesta nu sieü chütuoya	No mha chü kekrekeliye teiki n khruohishüya	N rhu mu n khrieshüya
N ngu puo neiya	N kretaya	N chü kethepfushüya

G. Mha chü kemezhükecü

Puotei hakemhiekö ze kesekecü teiki, no kedipuo chütuo ga? (Kepethamia chatha medzi di mhatho hau kepu morei kethu nunu rei chülie vi)

- Mhanuü leshüki kerülei teiki (recess) no-e mia puo, miapuorei puo ze rüzhü mokeba ngu üro.
- Mhanuü no-e n khadou nu mia puo, mia puo pese keba ngu üro.
- Mhanuü no-e mhakecü teiki mia puo, puo kecüca tsa baketa ngu üro.

H. Die pukecü mhatho- Rüchüdie

Rüchüdie liro kethukeru nu morei kepu nu rei, mia kenie morei sümho kerüchükecü dieko pu ba. Noudo dze nu rei, hau mia kenie morei sümho, rüchü dieko pu ba.

Kepethamiae kephrünuomia dia bu thedzeu nu khrietho diako do chüketuo la kedalie. Uko bu sie mia mhodzü nu thalie di khrietho diako rüchüdie chüshülie.

Nagaland nu Leshümhasi Dze

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Kephrüu ca si di phrü khrokelie.
2. Si kenyüko thedzeu nunu pfhü sikelie.
3. U kromia mu kepethamia ze thedzeu kepukelie.
4. Kephrü nu keba dzeko thu sikelie.
5. Dieca kesa silie di se diecha nu shü sikelie.
6. Mechü mhatho kekrekrekrecü chü di mha kesa sikelie.
7. U thuo u dzeüse sikelie.
8. Nagaland nu leshü si kerieko mhatho kevi sikelie.
9. Leshümhasi u kelhou chü pevikeshüu ca sikelie.

BRITISHMIA KEVOR MHODZÜ DZE:

Nagamia lhou kerieko kijüu dze si mo di u thuo u rübei kreikhro di lhou tuoya. U thuo u zanuo touko Assam, Manipur, Myanmar zorei ze kedzesi petsa se. U thuo u rübei kreikhrocü la u kelhouzho rei mia ki kreikhroya. U diepu kekrekrekrecü kra se zorei kethukeru nu tuo mo. Chazoumia ze kemewi kemo la mia die rei thepu mo mu u thuo u leshükhu rei pfhülie mo. Süla thephou puoe u dzeüse, kelhouzho mu mhasi tiedie nunu pu keyiepie thephou kekrieu tsü lalacüu ha u dzeüse pekrukecü nu meyie se.

U TSIEPFUMIA MHASI KEZAKECÜ

ZHO:

U Nagamia leshükhu kethukeru tuo mo zorei kichüki nunu si morokesuoko pete se nhicu khriesamia pethalieya. Rüna pete nu hau baya. Hau thepfunuomia la petouya derei rüna huo nu we thenunuomia la rei baya. Nhicumia teicie 9, 10 ta ro kichüki nu vo u kromia ze kepekrotaya. Sidi u kiya kechü ketso sünu bataya.

Kichüki nu kepethayakezha chieko mecümecieya. Kedojumlah bu teikesonhie u kesepfü di

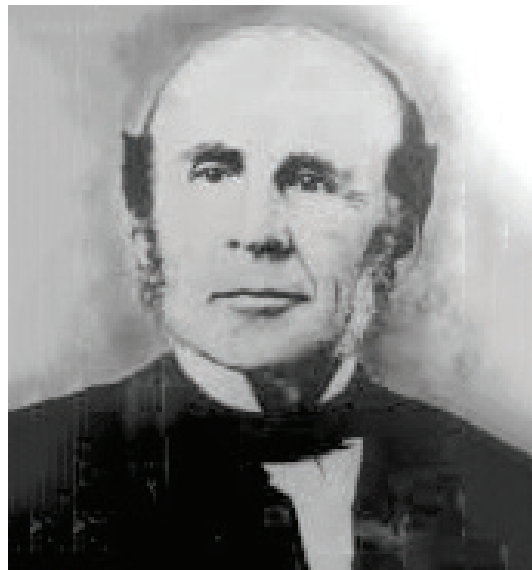
mhakehoupuo phir rei peyalieketuo la dojü bakelie sü Nagamia kelhouzho zo. Kedoju thoko sü terheiterhie, chüterhü dorhüko mu coürho ba morokesuo ketseiphrei dojüko tsiu süteiki kemichie neiüko tsiemelie u ki phirtalie kevi ngumvümia vor u rekecü, kechükenyü, pekrie, khunuo kekhriekezei icüko, tsiedo mhie di daruko kejü ki ketheke doko pie ketarhoya. Kichüki sü thepfunuomia shie thenunuomia shierei u nhicu nunu u petha mu tarhopie u bu rünau dzevi la u mhathoko silieyakezha batsuou zo. American Baptist Missionarymia vor leshüki sedekeshü ketso kichüki nunu kepetha vor zo.

AMERICAN BAPTIST MISSIONARYMIA KEVOR MU BRITISHMIA DI SEDEKETA:

Britishmia Nagamia kijü nu kevor ze u kijü nu leshümhasi sedecü dzeüse sü mha kemeyie puo. Ukoe Khrista nanyü mu leshümhasi kesapie terhü chüyakezha Nagamia bu kezevi mu dieze chülieketuo kemerü geinu Americamia Baptist Dieliekevi kepetha kelieshü. Sümho nu Kekradie se khenu kelhoumia pethashülie di u ze kepfhesi rüülie ro u kekhuohi se di mha kekakecüu rei chü rüükuolieketuo la rei sa. Leshümhasi

ro se Americamia Dieliekevi kepetha peleshü mu uko u khashü di dieliekevi mu leshümhasi kesepie Nagamia pethashü. Sükemhie di kehouki puo mu primary leshüki puo kesa pesieshüşhü isi.

Americamia Missionary Nagamia donu mhachü keriethe-u ro Rev. Miles Bronson. Puo 1839 cie Konyakmia rüna Namsang, Assam ze ketierie keba rüna nu vor. Puo Assamese-mia, Godhula Rufus Brown ücü dieliekevi kepetha nu kekhuohiyakezhau ze

Rev. Miles Bronson

kepeza di Nagamia donu mhachü. Puo Namsang nunu leshüki puo pesielie mu rünamiako u nuonuo ketsepie leshüki nu shü. Derei Bronson shürho mota di laketa la leshükiu ba pecha mota.

Süla Missionary kekrei Rev. Dr. E W Clark-e 1872 cie Nagaland nu vor. Godhula-e Sibsagar Mission Centre nunu Clark ze keselie di puo bu vo Aomia kijü nu mhachü sedeketuo puo cha pfhüshü. Clark 1872 cie Molungkimong rüna nu puo mhatto chü sedelie. Puo kimia Mary Clark-e teicie 1878 cie sünunu thenunuomia

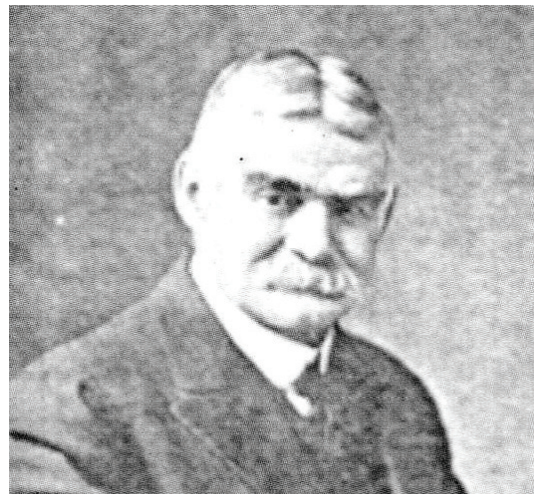

Rev. Dr. E W Clark and Mary Clark

la leshüki kerietu-u sedelie. Sünu Godhula rei thepfunuomia la leshüki puo sedelie. Khuneki kerietu-u Molung Printing Press Molungyimsen rüna nunu pesielie. Hanunu Clark-e tsalida puo mu Niepuu kecha thuyie chüpie khenu die nu shüshü. Molungyimsen-e Christian Mission rei leshümhasi rei kekramia zho nunu pesiekelie seluobau chüta derei 1894 cie süu kedise Impur nu vota. Sidi Impur-e Ao Baptist Churches Misssion seluobau chüta.

Rev. Dr. W E Witter rei dieliekeviu se Lothamiako petha sedeta. Puo Roman script leshükhu-u se Lothamia pethashü mu sügeinu die kethukeru nu Nagamia se sedelie siro leshümhasi vi kehielie. Witter-e kethukeru se u pethakeshü zo monyü *Lotha Grammar* rei se parshü mu *Vocabulary* leshüda 1889 cie se parshü.

Dimapur nu Rev. Dr. C D King-e Chumukedima nu leshüki puo pesieshü derei Nagamia terhü themiako süu reketa la khawata. Puo Kewhira vo di 1882 cie leshüki kekrei puo pesielie. Sidi King laketa sie 1887 cie leshükiu keyiepie Dr. Rivenburg tsüwa. Rivenburg Angamimia donu teicie 36 mhachü, doctor rei chü di kechümia theke mu kepetha rei chü iba puo kelhou thela chü.

Dr. Rivenburg

Rüli di Britishmia leshümhasi pie Nagamia pethaketuo nounyüu parlie. U thuo u leshüki rei pesielie mu Dieliekevi kepetha pesiepie kebako huo rei pielie. Teicie 1930 sie ki Government Primary School 161, Middle English School 3, High School 2, Kewhira mu Mokokchung nu mu Kewhira nu Technical School 1, puo za Fuller Technical School hako parlieta.

AMERICAN MISSIONARY SCHOOL MHATHOCHIE:

Americamia Misssionary leshüki kerieko kethu mu kephrüu petouya. Roman leshükhu-u se mu English dieu puya. Kephrüda baya mo mu Ketholeshü kro puo thuyie

chüpie khenu die nu shü di phrüya. Mhathochieko nu keshürho, kemesa mu thezho kevi hako petouya. Mhatho cha seirheitho, rükreikecü, mouza kedo, pfhe keterhü hakemhieko se pethashü. Rülili di khenu die nunu kephrüda thulie di primary leshükiko nu selie.

Kekramia leshümhasi se vorkelie geinu Nagamia mialiu, mechü kelhou mu kishükinyi thau chü pekholie. Leshümhasi sekeliu geinu thiedzü siya kemo kijüu dze mhasi meya se keba si sede parlie. Nagamia ha Americamia Misssionaryko u kelhou khashü tsiu mha kere pete perhiepfü zorei vor u donu mhasitsia prukeshü la uko peziethor zo.

DIECA:

1. Kreikhro : kekrei toukecü.
 2. Thephou : kerheiro puo.
 3. Pekrie : kecüca jü di kemezhiyecü.
 4. Kekhriekezei : nhachü puo zho kesuoko.
 5. Pru : mha khapie kezakeshü.
-

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokecükö kelashülie:

1. Britishmia kevor mhodzü Nagamia kelhou kedipuo mhie ga?
2. Nagamia leshü thu mu phrü sikelie mhodzü kedipuo mhie di mhasi kezaya ga?
3. Nagamia kichüki nunu kepethakecü dze thushülie?
4. British sorkari-e kiüdi Americamia Dieliekevi kepetha keliepie Nagamia donu mhachü ga?
5. Americamia supuo Nagamia donu mhachü keriethe ga? Puo leshüki kirapuo nu sede ga?
6. Rev. E W Clark kicükupuo Nagaland nu vor ga? Puo dieliekevi mhatho kirapuo nu chü sede ga?
7. Supuo Molungyimsen nu leshükiu sedeshü ga?
8. Rev. Dr. W E Witter kedipuo chüpie Lothamia tsüşü ga?
9. Americamia Dieliekevi kepetha leshümhasi kimhiecü puo se Nagamia pethashü ga?

B. Puotou-u kedapie thushülie:

1. _____ Angamimia kijü nu leshümhasi se pethacü zo kemo doctor chü sa di kechümia theke
 - a. Rev. Dr. C D King
 - b. Rev. Dr. Rivenburg
 - c. Dr. W E Witter
2. Bronson mu Clark unie kenienie khruohikeshü evangelist-u ro _____
 - a. Mary Clark
 - b. Supong Meren
 - c. Godhula
3. Britishmiae Nagamia nou chü kedipie Khristamia chülie ro hanu u khruohilietuo üdi leta. _____
 - a. U bu kezevilie mu dieze chülie ro thezho mu ahza se balietuo üdi leta
 - b. U bu kichüki mu u nanyü keweü khawaketuo leta
 - c. U bu Khrista nanyü kepethamia chüketuo leta

4. Nagamia tiedie nunu mhasi keyiecü zho-u ro _____
 - a. Thephou puoe pu keyiepie thephou kekreiü tsükecü
 - b. U tsiepfumia dze leshüda nu thupie kezhö nunu
 - c. U tsiepfumia tsali nunu thedze pukeshü nunu
5. Molung khuneki sedekeshüu ro _____
 - a. Godhula Rufus Brown
 - b. Molungyimsen village council
 - c. Dr. E W Clark
6. Fuller Technical School ro _____ nunu pesielie
 - a. Molungyimsen
 - b. Mokokchung
 - c. Kewhira

C. Rhie kemezeshülie:

A	B
1. Kepethakecü krütsazho-u ro	a. Molungyimsen nu thenunuomia la leshüki keriethe-u sedeshü.
2. Dr. E W Clark	b. Chumukedima nu leshüki puo sedeshü
3. Dr Miles Bronson	c. Kichüki
4. Dr. W E Witter	d. Namsang rüna nu leshüki pesieshü.
5. Dr. Rivenburg	e. Lotha diezho thushü
6. Mary Clark	f. Molungyimsen nu Mission centre sedeshü.
7. Dr. C D King	g. Angamimia donu darumia rei mu kepethamia rei chü.

D. Kepethakecü zho kenienie dze mhaca sese thushülie.

<i>Kichüki nu kepethakecü zho</i>	<i>Kekramia kepethakecü zho-u</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.

E. Krotse puo nu mia 4-6 di mhatho hau chülie. Phichümia/ kepethamia/ mechü krütamia/ kekhuohi leshüdako nunu nie khadu nu leshü mhasi sevorkeshü keriethomia dze pfhülie. Süko se nethe puo thushülie. Nie khadoumia mhodzü nunu ketherü di süko phrüşhülie.

F. Nagaland kijü mirhi rhishülie. Kephrüu nu medzi di District kemeyieko riehou rhishülie. District süko nu leshü mhasi sevorkeshüko za thushülie.

N Ba nunu N Nei Kedalie

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Geizo-u rükhre, pfhephra kekhokekeko phrū sikelie.
2. Dieca kereko silie di se nie die chū diecha chū sikelie.
3. Geizo cabo-u silie di le pesou sakelie.
4. Geizo-u nu ketsokeshüko kela sikelie.
5. U nei di u thuo u die nunu geizoko phrū nyükelie.

Cienyhü nyhüdi puo zhü nu zhü di,
 Mekuoshü ro khunuo puo nei khe,
 Puo me nu le puo ca kechü mhie,
 Leshü ha rei phrū tseikeliemia,
 Re pra mo di puo ba nu ba rei,
 Lietho kevi kezha peteko,
 Puo ba nu ba puo nei kedatuo:
 Mhasi da di lietho pfhü monyü,
 Si tseilie di puo bu n pfhülie.

- Medo

DIECA:

1. Cienyhü : tinyhü kezhatho yiepfü puo.
2. Nyhüdi : tinyhü kezhatho.
3. Mekuoshü : puome bu zha kepar.
4. Leshü : leshühasi.
5. Lietho : kesimia mhathomhachü.

DOJÜKECÜ:

A. Pfhephrako medzitou di geizo-u phrü petoshülie.

B. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Cienyhü khunuo kimhiecü puo ga?
2. Cienyhüpfü kimhie di puo ca ngulieya ga?
3. Cienyhü puo ca nguliekeli rüli pie kedipuo mejüshü ga?
4. Leshü phrü tseikeliemia kedipuo puo pfhü vorya ga?
5. Geizo-u nu leshükephrümia bu mha kimhiecü chülienu tarhoshü ga?

C. Rhie kemezeshülie:

A	B
1. Lietho	animals.
2. Mhasi da	the one who finishes something.
3. Peteko	job or to be in some occupation.
4. Phrü	whatever one likes or prefers.
5. Mekuoshü	not well educated or not well qualified.
6. Tseikeliemia	to open your mouth wide.
7. Khunuo	all of something.
8. Puo nei khe	to study.

B. Khadou-u kezapie krotse puo nu mia pengoungou chülie. Leshü phrü toukelie puo kemevi kedipuo bashi-e kepushülie. Süsie rei leshü phrü toulie moketa puo kesuoko rei kepushülie.

D. Mia sese morei diadia di keze mhatho hau chüshülie:

Tsie teiu nu Nagamia khrisarüü kekra lietho jü (Unemployed) di bakecü kra phite. Geizo-u nu pukeshüko se mha ca hau ze le keduo di nie keleko kepushülie. Kepukelieko se nie khadoumiako ze kezashülie.

Shilloi Zieu

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Puocau si di kephrüu phrükelié.
2. Kephrüu nu si morokesuoko pfhü sikelié.
3. Kepethamia mu u zemia ze di kephrüu kepu sikelié.
4. Kephrüu medzi di dojükecü khakeshüko thu puotoukelie.
5. Dieca kesa sikeliéko pie diecha chü sikelié.
6. Shilloi Zieu kemhie di Nagaland nu dzü kenyi thechü kemeyie kekrei rei si bakelié.
7. Lhenu vieko rüguo, khrie mu pekru se balie morokesuo sikelié.
8. U zemia ze u keleko kezakecüko nu u hüpie u bu u kele keviko keza sikelié mu huoniehüo geinu mhasikelié do chü kehiekelié.
9. Phreikie leshü dze sikelié.
10. Phreikie leshü thu sikelié.

Patkai kijüthouro-u gei Myanmar kijü üse Shilloi Zie isiya. Nagaland nu riehü nu rüzie kezivi puo themia rüzie hau kezatho puo. Rüzie hau phizhü rhi chükecü puo zhü. Hau Phek district nu Meluri khro keba

Phokhungri kijü nu Lütsam rüna nu ba. Rüzieu puo zha sq km 0.25-0.30 ba. Shilloi thechüu razha puo nu ba mu puo khie puo mhou tehoutsa puo houpfü ba süla thechüu zivithor zo. Kijüthou geinu chadu du whi zo tsu Rüzieu tso baya.

Rüzie zatho ketho-u liro “Lütsam” puoca “dzü thoukeba,” kekreamonyü dzüu meleya motokecü la. Britishmia-e ‘Shiloh’ idi kie vor derei tsiedo hau üse ‘Shilloi’ isi di kiete.

Khenu themiakoe rüzie hau üse terhuomia ruopfüko rüsechü ükecü puya kekreamonyü therhuoümia dze kekra thechü hau ze kepero keba la. Khenu kelhoumiakoe ‘Rüzieu Kedipfü’ idi ruopfü puo bakecü mese üdi puya.

Thiedzütho dze puo pukecü, Lütsam nu rünamiaiko, bahurei Lünuri thinuokoe rüzie hau khieümhau cie tuoya. Khunhie puo, thenuthepfu kenie-e unie nuoyo khapie pru nu khapie bawa di vo mhachü tuo. Unie mhachü ketuo ki nhicumia yopuo kekra pfhe si, süla unie ta pru nu vor ru unie nuoyo ba moketa ngulie. Nhicuyo pfhü unie rhie chü zo derei süko pete thedo chüta. Kenuotsa,

rüzie metsuo nunu thedzie puoe nhicuyo pie parkecü ngu. Rünamiako nhicuyo kelalieketuo la rüzie nu dzüko thie mu dzüchako duvü. Derei mhatho hau khawa morosuota kekreamonyü uko rüna krüta-ue puo mho geinu mhapfhe puo puo ki mhatho hau chü tha liro kerheiro kekrei kekra sa pekawaketuo puketa la.

Süsie rüzieu nu dzü thiekecü mhatho-u khakewa sie nhicuyo jüketa kerükra nunu nanyü chüwa. Derei süsieduü dukhripie nanyü chükewa rüli-ue vo lie nu nha liecü la ketuo ngulie. Süla themiakoe thenunuoyo rei sia mo ükecü pele tuota. Thenunuoyoe rüzie hau rüguo sekeba la thie ketso miapuorei rüzie hau nunu u pelheikhriwa mo ükecü puya. Khenu kelhoumiakoe thenunuoyo üse Rüzieu Kedipfü üdi kie tuoya.

Khenumia kepele hau la puotei kecha rüzie hau dzü se mo tuota. Terhuoümia rüzie kemesa hau bie perhuwa keprei la. Derei thie thechü hau rüvemias la thechü kemeyie se puo chüte. Puo zivi mehoketuo la rübei monyü vo di kichü di perako meho, kijüthouko meli, rou kecüko nu ta mu khuo te idi u tei pevokedü chüya.

DIECA:

1. Pru : lie nu teirüteinia keya ki kecü chüpie kebako.
 2. Rüli : mithu thutho ki zhakuo, puo kia kecha mu rüwi di se lie nu mhachüyakezhapfü.
 3. Rüzie : kijü kerünuo nu dzü thou kebako.
 4. Thedo : kemevi jüketa, kemethuo chükewa.
-

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Shilloi Zieu dze kedzü nunu thushülie.
2. Shilloi Zie zatho ketho-u kedipuo ga? Kedipuo la zatho süu se ga?
3. Kedipuo la Shilloi Zieu se terhüoümia rüsechü üdi leya ga?
4. Thedze kepu nu, thenunuoyo kirapuo nu ngu la ga?
5. Kedipuo la rüzie nu dzü thiekecü mhatho-u khawa ga?
6. Kedipuo la thiedzü rünamiakoe rüzie dzüu se tuo mota ga?
7. Mhanu no thie Shilloi Zie nu vo ro kedipuo ngu mu chüketuo merülie vi ga?

B. Diechako thu tseishülie:

1. Shilloi Zieu _____ rhi chü.
2. Shilloi Zieu puo khie puo mhou _____ puo houpfü ba.
3. “Lütsam” puoca _____.
4. Thenunuo jüketayo üse _____ üdi kie tuoya.
5. Thie ketso miapuorei rüzie hau nunu u pelheikhriwa mo kekreibamonyü _____.
6. Thenunuo jüketayo rüzie metsuo nunu _____ puoe puo pie par.

C. Le di kelashülie:

Mhanu noe Shilloi Zie nu volie kevi tei puo ngulie üro...

1. No supuo ze vo ta?
2. No kikemhie di vo ta?
3. No kedipuo se vo ta?
4. No vo kedipuo chü ta?

D. Rhie kemezeshülie.

- a. Lünuri thinuokoe - Shilloi zie.
- b. Nagaland nu rüzie kezhatu - rüzie hau khiemhouü cie tuoya.
- c. Britishmia-e - puo mho geinu mhatho-u khawalie nukecü puo pesishü.
- d. Rüna krütau - vo di kichü di perako meho, kijüthouko meli, rouko nu ta ibaya.

E. Diecha puotou rhieshülie

1. Shilloi zie-ue _____ gei ba.
 - a) Patkai kijüthouro-u
 - b) Saramati kijüthouro-u
 - c) Japfü kijüthouro-u
 - d) Kijü razha puo
2. Shilloi zie-ue puo zha _____ ba
 - a) sq.km 0.25-0.30
 - b) sq.km 25-30
 - c) sq.km 05-3
 - d) sq.km 0.30-0.25
3. Rüli dukhripie nanyü chükewau _____
 - a) vo lie nu nha liecü la ketuo ngulie.
 - b) rüzie nu dzü vütuo di ngulie.
 - c) ketsa nu rühoutuo di ngulie.
 - d) lie nu siazhü di ngulie.
4. Thie thechü hau _____
 - a) Prei mu thituote
 - b) rüvemla la thechü kemeyie puo chü ba
 - c) rhu mu chü kemesatuo mote.
 - d) mechü dzükhau puo chütuote.
5. Shilloi zieu _____ nu Meluri khro keba Phokhunri kijü nu Lütsam rüna nu ba.
 - a) Mon district
 - b) Phek district
 - c) Kiphiri district
 - d) Kohima district

Phreikie Leshü Kethu

Mhathochie puo la mia bu vor nu di mia kiekecü (kepu morei kethukeru nu rei) üse Phreikie isiya. Phreikie leshü liro mia bu mhathochie puo nu, süsü kishükiya, kepenuo teisozha, kekhrü mhatho hakemhiekö nu vor nu di kethukeru nunu mia kiekecü pu ba. Phreikie leshü puorhi kenie baya- Kethezhokecü Phreikie (formal) mu Peyo Phreikie (informal). Hau mia puo morei mechü krotho za nu rei thulie vi.

Phreikie leshü thukecü teiki medzilie morokesuo caü huo:

1. Mhathochieu teisozha, puotei mu thechü sa thu morosuo.
2. Therie nu kelukeshü mu thela nu n zaru khashülie morosuo bei.
3. Diekhu, Dierozou mu Diezho puotou di seketuo le terülie morosuo.
4. Phreikiemia-e u neisie-i di u somia kiekecü rhiu bu parlie morosuo.

Thakie: N kinu nu n kepenuo teisozha nyiketuo la phreikie leshü puo thupie n khriethomia kieshülie.

Rüyo zha 03, 2021

Thejavi

Midland kibvü

Kewhira

9089678934

Caü: Kepenuo teisozha phreikie

Kekhrü Thejavi,

Vi mu shürho ba di a leshü hau ngukelie merüya. Vorkezhü zhadoudo nu a kepenuo teisozhakecü no rei le ba mecie. Hanhie a a ki nunu thehe kecü puo keseshütuoü kebau nu n bu rei vor nu di leshü hau thushüzhie. Theheu liro Rüyo zha 9, 2021 nhie thehesie keba 5 kituo.

N Khrieyakezhau,

Kevi

Bayavü, Kewhira

9089478910

F. N rünamia u Seyie nu lhenü ziviko pekru se balieketuo la pederüchü puo keseshütuoüzhie. Phreikie leshü puo thupie n zeu/ n zepfü kieshülie.

Rüna Krütau Kedakecū

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Puocau si di kephrüu phrükelié.
2. Kephrüu nu si morokesuoko pfhü sikelié.
3. Kepethamia mu u zemia ze di kephrüu kepu sikelié.
4. Kephrüu medzi di dojükecū khakeshüko thu puotoukelie.
5. Dieca kesa sikeliéko pie diecha chü sikelié.
6. U zemia ze u keleko kezakecūko nu u hüpíe u bu u kele keviko keza sikelié mu huoniehúo geinu mhasikelié do chü kehiekelié.
7. U krünuo dzeyiéko nu thenoumvükelié mu puo keviko si pesou sakelié.
8. Kekreimia gei krütamia puo zhorüliko silie mu süu u thuo u gei chü kehiekelié.
9. Kethukeru nu u keleko separ thu kezivi mu thu toukelie.
10. Lietho chakecū la dzeyieleshü zhoko sikelié.
11. Lietho chakecū la dzeyieleshü thu sikelié.

Thiedzü Nagamia rüna puo nu krüta-ue kesia zhü nu zhüta. Süla puo se sie mia puo bu puo themiako taketuo la keda morosuota. Mhatho hau puo la re se kekreilamonyü puo khruohi kevor phichü mia sekoe chienuo kezha nunu vor mu themia hü selieyakezhamia phre. Puo kesia zhü nunu mha hako le puo nou kemezhiékezhü ki dörhü puo puo nou le vor.

Süsienhie, puoe mia seko kieshü di uko ki mha kethekrhü sekecū puo chashü. Rüna krüta-ue uko bu ketherü di puo zhieu zhadoudo puopuocü se uko kinu ba di se la vor puo tsünushü.

Zhieu pie puo kinu vo keriethe-ue cha la nu mia ze kesekelié pete ki rüna krütau kethekrhü secü chakeshü dzeko pu mu puo zhieu pie mia pekie ituo. Sidi puoe vo ki tsolie tse puo kinumiako ki, “Zhie hau thetsü kekra zhiékewa puo mecíe” isi di zhieu keprei mu kege tsiu terhü miavimia do chü di puo mhachaki nunu prou rülhou kho mu ke tha. Sidi mhachaki nu dzü kekhepie kezhüu ngu mo di cierhielié di tetsu puo chie kesepriewa. Zhieu puo dzie nunu ta pata sidi vo puo nuo phichütho-u phikrü duwa. Sitse puo nuoyo kralie, puo kimia puo rhielié mu puo zanuoko uko pfhe si di kiüte shi idi vor uko dze ketso idi uko

mhachakiau nu bouübi chü zota. Puoe mengata sidi zhieu rüsewa. Süsie duü puoe zhie rüsekwau khapie puo kinu ba sa lho ücü pepilie di se vo rüna krütau tsü lawa.

Süsie mia kenie-ue zhieu se puo kinu veketuo puo mese vorlie. Puoe zhieu meho menuo seshü mu zhieu vi mu yhokecü ngu di se mhachüketuo lelie. Puoe rükri zhieu se vo puo kitiezha seipeco duvü. Seipe süko repie puo ki kesa chükebaw nu kinyie chüketuo la. Süu chükewa sie, puoe zhieu pielie di puo nuonuoko ze tsu ketsa nu sei du la. Puo nuonuoko uko nyie di vo rüleiketa ki rei puoe sie uko ki, “Puotei pekawa hie, zhie hau nko dzie nu keba ki se mhachü morokesuoko chüwa morosuo” idi uko rhieta. Zhadoudo puo donu puoe zhieu se puo sei kekhrüko pete duwa mu sidi zhie üko pete vawa. Zhadoudo puo tseikelie ki, puoe zhieu va tseiwa di se vo rüna krütau tsü lawa.

Mia seu bu zhieu se puo kinu veketuo puo mese vorlie. Puoe rüna krütau dzie nunu zhieu pielie di meho menuo seshü. Sidi puoe puo thuo puo rüchü di, “Zhie hau zhie kevi puote derei menuo di selie mote ha...” isi ba. Puoe pecütsie geinu zhieu kerülie.

Zhieüu kerülieta tse metha puoe süu se mechü chako nu nha mu seibo cha kha baketako mesavü. Zhieu bu puotei pete nu puoüu vi mu phriei balieketuo la puoe zhieu chü kemesa mu kerü iba tso.

Zhadoudo puo tseilie tse, puoe zhieu khashüwatuo üdi vo. Rüna krüta-ue themia hau zhie se mha chükecüko mu zhieu vawa moto zo di se la vorkeshü ngu di puo neilie.

Süsie duü, rüna krüta-ue rüna zievo-u mu phichümiako ze kerüchüketuo la kehou puo kieshü. Puoe sidi themia seu bu puo sou nu rüna krütau chüketuo la pepilieketu se uko pesishü. Puoe uko ki themia kekreinie-e themiako krüta chülie sü kemo dze pushü. Mia puoe mhasi mo

mu puo pelelie sü mo. Puo thuo puo kikru zorei meholie mo üro kikemhie di rüna peteu meho se balie ta? Mu themia kekreiu puo thuo puo zhazhü rübei leya. Puotei pete nu, mia thuo kata ürei, puo thuo kiu chü ro meviliatie shicü rübei leya. Derei themia se-ue puo thuo puo zhazhü puorei leya mo.

Mia kekreimia la viketuou le rieya mu mha se puo pelekeshüko khrie di se balieya. Themia sükemhiemia bu rüna krüta chü morosuo.

Hakemhie di themia seu bu rüna krütau chüketuo pepiwa.

DIECA:

1. Bouübi : keboukebiketa, kepfhenyü moketa.
2. Chienuo : pfutsanuoko, u chie kerhekecüko.
3. Dorhü : chüketuo do rhükecü.
4. Pecütsie : zhie kerüyakezha tsieu.
5. Rüse : mia bu keviu chü hienü di die kerhu kesuo pukecü.

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Kedipuo la rüna krüta-ue puo sou keda rete ga?
2. Rüna krüta-ue kethekrükecü kimhiecü puo chashü ga?
3. Kedipuo la themia kerieu zanuokoe puo mhachaki nu vor ga?
4. Kedipuo la themia kenieu dzie nu zhieüko pete vawa ga?
5. Themia seu kikemhie di zhieu pekru lashü ga?
6. Kedipuo la themia seu bu rüna krütau chüketuo la puo kedalie ga?

B. Dielou puotou-u kedapie themia seko zho-u rhi nunu khashülie:

Mha kemehou, u thuo u zhazhü le, u thuo u zhazhü le mo, mia khriekecü, mha si mo, kemelha, mia la mha lekecü, pelelie kesü, pelelie sü kemo, menuo kemo.

<i>Themia kerieu</i>	<i>Themia kenieu</i>	<i>Themia seu</i>

C. Thedzeu nu diecha morei dieca kikecū puoe puoca khakeshūko thashū bashiū pfhūpie thushūlie.

1. Rūna krūtau kekhuohi kevi themia sekoe u kicūkinumia kra sekecūmia phre.

2. Themia kerieu mhachaki nu melie peto mu kedokedzi keba.

3. Themia kenie-ue zhieu bie pesuo pie se mhapuorei dulie kenjūcū chūwa.

4. Themia seu zhieu se menuoshū.

5. Rūna krūta-ue themia kerieu mu kenieu unie krūta chū sū mocū pushū.

D. Thedze hau nunu mia pete rei krūta chūlieya mokecū silie. Krūta kevi puo chūketuo la mia puoe puo gei zhorūli kro puo ba morosuo.

N zemiako ze balie di krūtamia puoe zhorūli kimhieci kro puo ba morosuo shiū kepulie di thushūlie.

E. Caū hau medzi di nethe puo thushūlie.

“Leshūki nu krūta kevi puo zhorūli”

F. Kelakeshü puotou kedashülie:

1. Vapuo, Nagamia rüna puo nu krüta-ue puo _____ zhü nu zhüta.
 - a) Kenyie
 - b) Kenei
 - c) Kesia
 - d) Nousuo
2. Zhieu pie puo kinu vo keriethe-ue cha la nu mia ze kesekeleie pete ki....
 - a) Rüna krütau ze kesekecü dze pu
 - b) Rüna krütau mha kethekhü secü chakeshü dzeko pu
 - c) Rüna krütau suo baketa dze pu
 - d) Puo bu chü nukeshü dzeko pu
3. Mia kenie-ue puo nuonuoko ze ketsa nu tsu di...
 - a) Ketsa chü kemesa sedevü
 - b) Sei du
 - c) Seiboko wi
 - d) Puo nei di proutuo
4. Mia se-ue sie, zhie hau zhie kevi puote derei....
 - a) Rhu sete
 - b) Menuo di selie mote
 - c) Puo üko vi mote
 - d) Ngu kemerie chüte
5. Puoe _____ pepilieketä se uko pesishü.
 - a) themia kerieu bu puo sou chüketuo la
 - b) themia kenieu bu puo sou chüketuo la
 - c) themia seu bu puo sou chüketuo la
 - d) puo nuo-u bu puo sou chüketuo la

Lietho Kecha Dzeyeieshü

Lietho Kecha Dzeyeieshü hau sorkari mereibou morei miali mereibou (Private sector) nu lietho tha methuo keba nu mia puoe süu nu lietho chüketuo la leshü thupie chakecü puo. Dzeyeieshü hau nu shüphrei ramie mu mhatho chü sikeba (experience) sa di thuya. Kekradie nu hau üse 'Cover Letter' isi reiya. Lietho chakeba-ue kedipuo la puoe lietho-u chü sü mu kesiephi nu puo kedalie morosuo shikecü zhapu chüshüya. Zhapu dzeyeieshü (resume) liro themiau lietho chü sikeba, puo kevi mu chü khriekeliemo thashüya. Dzeyeieshü nu liro lietho thau pemvü di themiau kevi mu shüphrü ramie puotouthoko rübei le di thu morosuo.

Thakie: Tenyidie kepetha la lietho kecha dzeyieleleshü.

Ms.Kevi Merü

Mobile khu+91*****

Email id: kevi merü@gmail.com

Teisozha : 12.10.2021

Caü: Tenyidie kepetha lietho chakecü

Kepethau/ Kepethapfü,

Nagaland Post thedzeleshüu nu no-e n leshüki nu Tenyidie kepetha la kelieshie khakeshü pemvü di lietho-u chashüzhie. A kepetha chükecü a noumvü phiya mu leshü kephrünuomia ze kehoukecü a neiya. Teicie 4 Kohima Public School nu Tenyidie kepetha chü vor.

A zhapu dzeyieleleshüu sa ketseshüzhie mu lietho-u pia a tsüşhü nu n ki a mezhie meloshüzhie. Mha kehoupurei si sanyü ro a ze kepfhesilie ketuo la telefon khu sa khashüzhie.

N pezie

N rhuyakezhau

Kevi Merü

G. Science kepetha la lietho kecha dzeyieleleshü puo thupie leshüki mhokezhau tsüşhülie.

Kedietho Kelhou

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Puocau si di kephrüu phrükelie.
2. Kephrüu nu si morokesuoko pfhü sikelie.
3. Kepethamia mu u zemia ze di kephrüu kepu sikelie.
4. Dieca kesa silie mu pie diecha chü sikelie.
5. Kephrüu medzi di dojükecü khakeshüko thu puotoukelie.
6. Kediethoe vi ükecü silie mu thiethie kelhou nu dietho di lhou dojükelie.

Themia keze zakro puo chü di lhoukecü nu kelhouzho rüli kro puo kemhiekecü se tuoyakezha nguya. Teisonhie keze bakecü la thezho hako pie huoniehüo hülleya. Sümhie di u pfutsanuoko rei thezho kevi huo medzi vor mu we süko le menuoshü ro süko tsie rei u hülle vi. Nagamia donu zhorüli kevitho puo liro diethokecü. Britishmia u kekhasse tuokecü ki rei ukoe thezho hau ngukecü dze puya.

Thiedzü teiu nu Nagamia puoe mezhü, miatho mu rhulie kesü themia chü vor. U die puo phrakeshüu tsiedo leshüko nunu diete chükebaw ze kemhie. U die se balie moketae mia mhodzü nu thenga kezha se puo. Kedietho hau la ukoe huoniehüo pele tsei balieya. Nagamiaie mhakipuorei cabi pie u ki kikha khakecü

u zho chü tuo mo. Tsiedo rei, rüna huo nu zhowe hau se tuo zo. Thiedzü teiu nu kerügu tuo mo kethowe.

Yietse kro puo liro u chüphrakiu bu u kebachüu ze kepetse di chüya. Hakemhieko nu, mechü thechü puo ba di rünamiakoe vo sünunu u lhakiko chüpie baya. Telhaki hako kikha khaya mo mu süu kerügu baya kemo thashü. Miapuorei u vie kemo-u pieya mo mu süu lhenü nu methuo di ngulieyakezhako rei sa. Mhakinu mia puoe ketsa nu tuo di mepfhibou puo ngulie, sitse puo nhanyü mu seiconuoko teshüpie kenhau ketshüpie bawaya, sü-ue puo ngu rielieketa zasi. Themia kehoupuorei zasi süu nguta ro mhakipuorei mepfhibou süu bie laya mo.

U pfutsanuoko u dietho pekruse balieketuo la u rhie chükecü dze kekra pu tuoya. Thedze sükemhie puo liro chüwhuofü puo dze.

Thiedzü va puo chüwhuofü puoe puo niepuu ze chüwhuo tsu di chüzhie puo whuo, ru tefü-ue ta petse se tsuta. Puoe chüzhieu whuose kijü razha pfütthe lu pesocha kijüthoutsa

vota. Tefü-ue chüzhieu tewa mu süu kepenuo ki rünamiakoe tefü-u mu puo tekellie chüzhieu ngulie. Derei tefüue chüzhieu khawa di tata, puo niepuu ki la votaketuo la mecie. Süla rünamiakoe chüzhieu pielie di se vo uko rüna nunu tefü niepuu pfhe ba. Derei puo vorketuo zasi puorei ngu mota. Süla ukoe themuo huo pie tefüu chü tekeshüu ya chüpie bawa. Puotei

kecha sie nu, rünamiakoe tefüu uko rüna khrotsa rüna kekrei puo nu mia puo vie ücü silie. Süla ukoe themuo-u pielie di se zo rüna sünu tsu üsi.

Hakemhie-i di thiedzü teiu nu Nagamiae mha mehou moto zo di dietho se di lhou vor. Mu thezho kevi hau bu u kelhou nu tuo sei tuo morosuo.

DIECA:

1. Kelhouzho : we kedipuo mhie di lhouya shikecü zhoko.
2. Pekru : mha pekawa pesuowa mo di khapie bakellie.

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Thiedzü teiu nu u pfutsanuoko zhorüli kiu la nu meye tuo ga?
2. Thedzeu nunu thiedzü Nagamia-e mezhü mu rhulie kesü themia ücü thakie puo thushülie.
3. Nagamia kedipuo la u ki kikha khase tuoya mo ga?
4. Pesotsa keba rünamiakoe chüzhieu se vo uko rüna tsokelie ki kedipuo chü ga?
5. Kedipuo la pesotsa keba rünamiakoe ta pekhrotsa rüna nu tsu ga?
6. Thiedzü teiu nu Nagamia kelhouzho kimhie vor shiü n thuo n kele se di thushülie.

B. Methuo kebako nu thushülie:

1. Thiedzü Nagamia diethokecü hau _____ rei pu tuoya.
2. Thiedzü Nagamia la liro _____ phrakeshüu tsiedo _____ ze ketoukecü mhie.
3. Nagamia mhakipuorei u ki kikha morei u lhaki kikhako _____ se u zho chüya mo.
4. Thiedzü teiu nu _____ tuo mo kethowe.
5. U pfutsanuoko u _____ pekruse balieketuo la u rhie chüya.
6. Chüwhuofü puoe chü telie liro _____ pie puo ya chüya.
7. U die se balie moketae _____ puo.

C. Thedzeu phrüşhü di diecha puotoukecü pfhüşhülie.

- a. Chüwhuofü dzeu nu diecha kimhiecü kro puoe rünamiako chüzhieu pevie mhai zota kemo thashü ga?

- b. Kephrüu nu diecha kimhiecü puo mha puo peviase baketa zasi thashü ga?

- c. Kephrüu nu diecha kimhiecü puo u pfutsanuoko u die se balieyakezha thashü ga?

- d. Kephrüu nu diecha kimhiecü puo Nagamia huoniehuo zhazhü leya ücü thashü ga?

- e. Chüwhuofü dzeu nu diecha kimhiecü puoe Nagamia chü tekellie füu ya chü seiyacü thashü ga?

D. Diecha khakeshüko u/mo nunu kelashülie:

1. Thiedzü teiu nu, Nagamiaie dietho mo di lhou vor. _____
2. Thiedzü teiu nu, Nagamiaie huoniehuo gei dietho di lhou vor. _____
3. Thiedzü teiu nu, Nagamiakoe u siezanuomia ki vokecü zorei u kikhako khawa di tuo pa seiya. _____
4. Rünamiakoe themuo puorei pie tefüu ya chü mo. _____
5. Thiedzü teiu nu, Nagamia gei kemehoukemengu tuo mo. _____

E. Thedze pu dojükecü:

U krünuo morei phichümia huo ze kerüchüshülie. U ramie kedietho themia puo dze ketsolie. Suü thulie d se n zemia puo morei krotse nunu kezashülie.

F. Mia 4-5 keze krotse puo chülie di hako kepushülie:

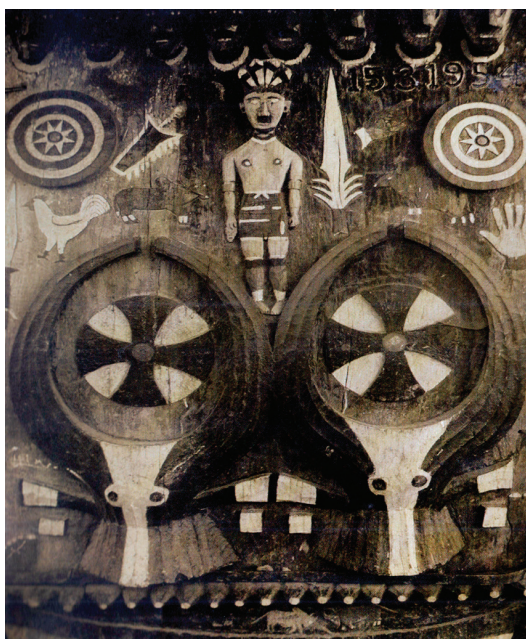
1. Kedipuo la kedietho ha themia puo mu mechüu la morosuo shiekcü.
2. Kedipuo la tsie teiu nu Nagamia donu kedietho hau jütazhie shiekcü.
3. No kikemhie di n kelhou nu mu mechü nu rei kedietho kelhou hau chü perhei mu pekru se balie vi shiekcü.

Khadou nu ketherü di kepukellie cako kepushülie.

Nagamia Zasiko mu Puocako

KEPHRÜU NU KEMERÜKO:

1. Puocau si di kephrüu phrükelië.
2. Kephrüu nu si morokesuoko pfhü sikelië.
3. Kepethamia mu u zemia ze di kephrüu kepu sikelië.
4. Kephrüu medzi di dojükecü khakeshüko thu puotoukelië.
5. Dieca kesa sikeliëko pie diecha chü sikelië.
6. Nagamia kelhouzho kemhiekecüko silie mu yietse kekreamia dze sikelië.
7. Nagamia zasiko mu puocako si pesou mu puo kevi sikelië.
8. Ese thu sikelië

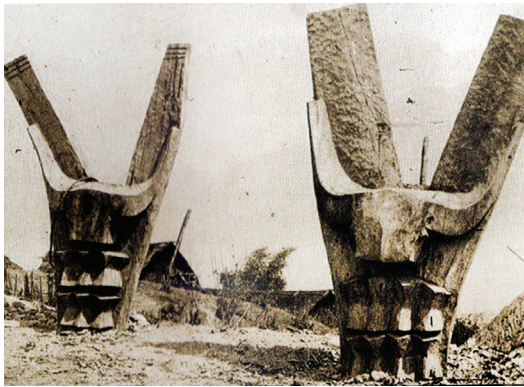

Nagamia dzie rheithoko; sei rheitho shierei pfhemenei rheitho shierei, kitho mu rheitho kekreamia, mehoshö ro pete rei puokhuko huoyo kerie zakecü ngulieya. Wi tsü, tekhu,

tso, terhara, tinyhü, sokru mu tepfi, khunuo hakemhiecü se zasi chükecü chüya. Themvü, khrü, pfhekhu, themia rhichükecü, themia tsü mu puo nu hakemhieko rei se zasi chükecü ngu seya. Zasi hako pete thiedzü u krütsa nanyüu ze kepero baya mu thiedzü teiu nu mha hako pete puoca sou se phreya, bahurei khunuo pie zasi chükecü ha mia puo kethepfu, kinyi, mechü nu u thau, terhü miavimia ikecüko thashüya.

KEWI:

Zasi pete donu rei kewi tsü se kekramio chüya. Nagamia kelhou la hau meyie se. Süla hau se u stafe zasiu chüya. Hau kishükinyi, kekruokethe mu kruokelië zasi. U ki kidzütsa kikia khakeshüë ki süu niepu-ue shaüzha chülieketamia zasi.

TERHARA:

Pera pete donu rei, Nagamiae terhara se ketherhu seya. Terhara liro kekuo mu u tha kekho zasi. Nagamia yietse kekra, bahurei thepfumiako u rütsonyie sekecü ki terhamei pie u tsü gei rupfüya. Thenumia terhamei se zoya mo derei Ao-mia liro shaüzha chülieketamia nupfünuo mu u nuonuo thenuko bu rei puo mie pie u tsü gei rütso chüya. Süla Nagamiae terhamieu rhu seya. Konyakmia liro uko kedi morei 'Angh' puo zhü gei terhara rhipie baya. Hau liro puo kedi zasi.

TEKHU:

Tekhu ha kethepfu, kekuo mu keya zasi. Siepeko geinu tekhu mirhi khunuo kekrei sa di rhipie bacü rüna nu krütau kinu, kichükiko mu rüna kharuko gei ngulieya. Hau kethepfu mu kemichie mho kuokelie zasi. Thepfumia pfheko gei rei tekhu mirhi

rhikecü chüya. Terhümiavimia tekhu hu pie u cü chü di kelieya mu hau puo kethepfu mu terhü nu vi zhatshükecü zasi. Kecü hako puotei kekratsa mia tsü ziekelie sie nu krakelie chüya.

THEGA MU TEPFI:

Thega mu tepfi liro wi mu tekhu mhiei di se zasi chü sekecü chüya mo derei hanie rei puoca nyi. Thega liro u rüna nu zayie morei terhü miavimia kemeyie morei chüwhuorawhuo kevimia zasi mu tepfi liro mephürmerhükecü zasi.

KRUOKELIE ZASI:

Thenumia nyu, themia rhiu, themia tsü, hakoha se kruokelie zasi chüya. Semia

la liro themuo chüpe ha kishükinyi zasi mu shaüzha chükeliemia chüpe rhipie u ki gei zhaya.

PFHE KHUTHU:

Khuthu kekrekrekēcūko pfhe mu chiechako nu ngulieya. Kelo puo zie kekrekrekēcū kerū pie puo khu thuya mu süu pfhe morei chiechako chü kezivi seshüya. Yietse pete u thuo u yie pekru sebalieketuo la u pfhe mu chiechako puo zie mu khuthu kekrei phreya. Pfhemenei hako geinu ukoe yietse kiu nunu vor shi silieya.

MOZHÜ:

Pfhe khuthu kemhie di u mo gei mozhü chükecū rei nguya. Nagamia yietse kro puo mozhü zhüpfüya mo. Konyakmia, Changmia, Phom-mia, Khamniunganmia, Pochurymia, Aomia, Sangtam-mia mu Yimchungermia, yietse hakoe mozhü zhüpfüya. Yietse pete rei mozhü khuthu, u mo gei lukihaki zhükecū mu süko ca kekrei phreya.

Mozhü zhükecū puoca kenyi kekra ba. Mozhü kedipuo la zhüya shiekcū puoca kro puo liro:

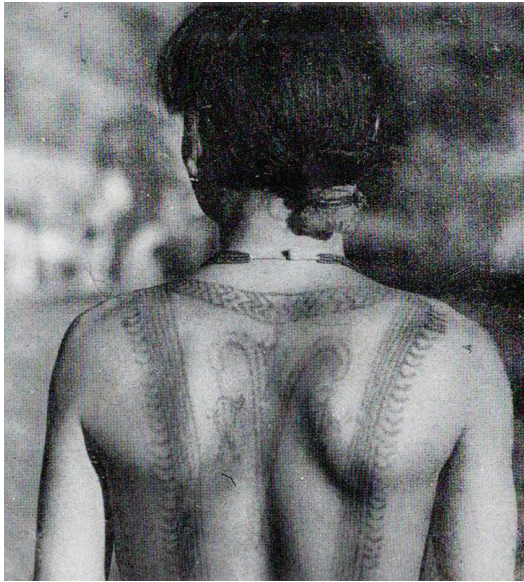
Thepfumiae terhü nu kethepfu la mozhü zhükecū/krakelie chüya. Thepfunuomia rüka par di rüwhuo nu

mia kro krotu ro terhü nu palie süketa kelhou teiu parketa zasiu mozhü chüpfütaya. Huomia la liro thepfumia mia tsü zhiakelie la u zie gei mozhü zhükecū chüya mu huomia liro u zie gei mo di u merü morei u mo kekreira zhüpfüya.

Puotei kemeyie huo, u mhatho chü khriakelie morei mechü nu a tha puo nyikelie thashüketuo la mozhü zhüya. Huomia la liro hau u yietse zasi puo chüya. Huomia la liro mozhü zhükecū hau u se sie lhou laketuo kijüu nu u rüguorükhie volieketuo peleya.

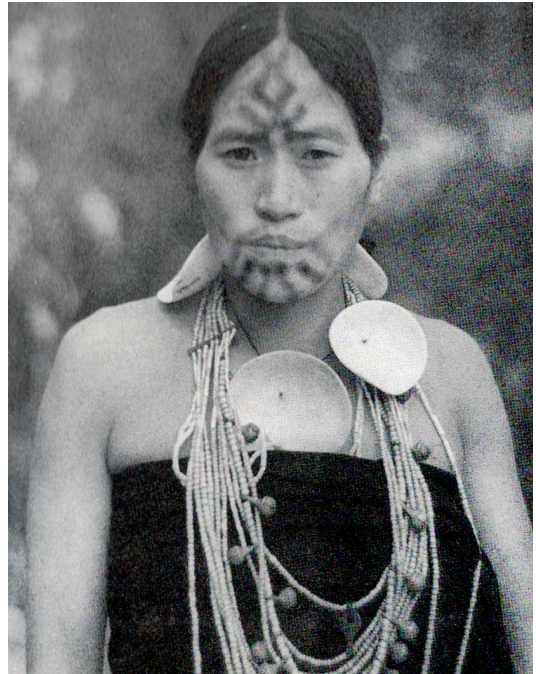
Thenumia la liro, mozhüe puo kelhouzhau thashüya. Yietse huo liro thenumia rüü parkelie ki mozhü

zhüya. Kekrei huo liro sümho nu thenumia u kishükiya chülieketa zasi mu mia zuonuopfü puo chükelie ki rei mozhü kekrei puo zhü lakecü rei chüya. Puotei huo nu liro, chü kekhriekezeiko, bahurei tekhu, bu u tewalie kevi nu u rüguolieketuo la zhüya.

Hakemhie di zasi kekreiekcüko, cü rei zha rei, thiedzü Nagamia kelhou thau nu puoca nyi mu meyie se vor. Zasi

hako thiedzü uko kimhie di lhou vor shiekcü thashüya. Süla zasi hako ha u khruohipie u bu u krü u pfutsanuo kelhouzhoko si pesou salieya.

DIECA:

1. Kichüki : themia bu vo kichüyakezha ki.
2. Mozhü : umo gei puokhu zhükecü (tattoo).
3. Rütso : pienye se u ketsokecü.
4. Tsana : u pfutsanuo nanyü, u krünuoko medzi kevor nanyüu.

DOJÜKECÜ:

A. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Nagaland nu zasi kimhiecü kro puo ngu kekrathoya ga?
2. Kedipuo la Kewi zasiu Nagamia la meyeie ga?
3. Nagaland nu pera kiu pie zasi kemeyietho chükecü no ngu ga? No kirapuo nu pera hau morei puomie pie zasi chükecü nguya ga?
4. Tekhu pie zasi chükecü puoca kedipuo ga? Tekhu hu pie cü chükecü suomia bu kelieya ga?
5. Nagaland nu pfhe khuthu kimhiecü kro puo ngulieya ga?
6. Yietse kimhiecü kro puo mozhü zasi zhüya ga?
7. Kedipuo la thepfumia mozhü zhüya ga?
8. Kedipuo la thenumia mozhü zhüya ga?

B. Se hanie nu kevazhücü le di kemetseishülie:

A	B
a. Kikia	a. terhü nu kethepfu la
b. Thepfumia mozhü zhükecü	b. shaüzha chükeliemia
c. Thenumia nyu	c. kethepfu, kekuo mu u keya zasi
d. Thezhü gei terhara rhikecü	d. kruokelie zasi
e. Tekhu	e. kelhouzha zasi
f. Thenumia mozhü puoca	f. Konyakmia kedi morei Angh

C. Puotou-u rhieshülie:

1. Thenumia u mo gei mozhü zhüpfükecü.
 - a. Puoe rüü parliete.
 - b. Puoe miavimia nupfünuo.
 - c. Mozhü zhüyakezhamia nuonuo.
2. Nagamia huo thepfumia u zie gei morei u merü gei mozhü zhüpfüya.
 - a. Terhü nunu mia tsü zhiokelie la.
 - b. Puo kiya chükeliie ki.
 - c. Rüna nu krüta chükeliie ki.
3. Tekhu zasiu hamhiecü nu nguya
 - a. Rüna nu krütau ki gei mu pfhe gei.
 - b. Rüna nu krütau ki gei, kichükiko, rüna kharuko mu thepfumia pfhe gei.
 - c. Kenyimia ki pete gei.

4. Nagamia pete la kruokelie zasiko liro

- a. Tepfi, tekhu mu pfhe khuthuko.
- b. Thenumia merü gei khuthuko.
- c. Themia rhi chükecü, thenumia nyu.

5. Kichükiko gei mu rüna kharuko gei mirhi rhikecü:

- a. Puo zivi la kehoukeruo chü di chüya.
- b. Puoca nyi phre di chüya.
- c. Rüna kishükinyi pekieshüketuo la.

D. Nagamia ki puo gei zasi sa di rhishülie. Kedipuo la zasi süko rhishü shiü vatshashülie.

E. Tsie teiu nu mia pete leshü phrülie kevi nu bate mu Nagamia khriesarüü pete khre leshü kesimia phrete. N bu n yietse nu leshü kesimia la zasi puo rhishü nukecü mhathu puo n pelekeshü pemhilie.

Zasi-u rhishülie mu no kikemhie di zasi süu separlie shikecü, kedipuo la no süu kedalie shikecü mu süu kedipuo thashü ba shikecü pede di thushülie. Se n khadoumiako ze kezashülie.

F. Caü puo medzi di mhathu kedzü puo thukecü üse Ese isiya. Hau caü-u dze pushüya mu kethu-u kelekemedoko rei thashüya. Ese puoe caü se baya:

- Sededie : Caü-u chiekeshü
- Puo mo : Hau nu kethu-ue caü-u nu puo kelekemedoko se ler thulie vi.
- Puo thela : Hau nu caü-u kepulashü di n mhathu thela nu lerta morosuo.
Hau se Ese-u thela chütuo.

Thakie:

Caü : A Khrietho Kevitho-u

Khrietho kevi ha Niepuu theja. Khrietho kevi puoe u rheichie u ze kepenuotuoya. A a khrietho sükemhie puo bakecü la a ruo kuothorkecü leya. Hienie phichü miemie mu hienie khrietho rei metei miemiezhü zo. U kenei teiki rei, thenou kesuo teiki rei huoniehüo ze kezalieya. Morosuoketa teiki azeu a khruohi mu a rüguoshüketuo a sitou ba.

A khrietho-ue themia puo noushünouzhie kenyi puo mu mha si rei se. Puoe puo kephrü nu vi mu teicie kepra hieko khadou nu kevitho chü seilieya. Dere süla üdi puo kemiako kemelhakecü chüya mo. Puoe a khruohishüya mu a bu leshüki mhathoko nu vilieketuo la a chü kethepfushüya. A hienie khrietho la cha baya mu hienie khrietho bu kechachie baketuo menguya. We khrietho pete khrie mu rhulie morosuo.

Mhatho: caü hako khro nu dieca 150 nunu Ese thushülie:

(Kepethamia-e caü kekrei rei pie balie vi)

- U kelhouzho rhukelie
- Nagamia la Ngou (Hornbill) kemeyie

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"